

DE VERBINDING MET NEDERLANDS-INDIË

*EEN ECHTE NEDERLANDER EN SOCIAAL-
DEMOCRAAT VOOR EN TIJDENS DE BEIDE
WERELDOORLOGEN*

Afbeelding voorkant boek:

- *Onweerslucht boven Deventer* (Fotocollectie Elsevier in het Nationaal Archief, 1922)
- *Overzichtskaart van de verplicht door de Koninklijke Pakketvaart Maatschappij te bevaren verbindingen in Nederlandsch-Indië* (Collecties van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 1915)

Afbeelding vorige pagina: “*Affiche Telefoon met Nederlandsch-Indië*”,
Ontwerper: Leo Visser, Amsterdam, Collectie Rijksmuseum, 1933.

ISBN: 9789464805512

© Copyright 2023 A.K.R. Waanders, Lochem.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without the prior permission of the publisher.

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/ of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. De uitgever heeft getracht alle rechthebbenden op copyright te voltooien. Wie toch aanspraak meent te maken op copyright wordt verzocht schriftelijk contact op te nemen met de uitgever onder e-mailadres: Bataafse-Armee@planet.nl.

Vormgeving: A.K.R. Waanders

Uitgever: Brave New Books / Waanders

Druk- en bindwerk: Brave New Books

Inhoudsopgave

<i>Inleiding</i>	6
<i>Beginjaren (1892-1919)</i>	11
<i>Deventer familie</i>	11
<i>Lagere school, parades en muziek</i>	21
<i>In het leger</i>	25
<i>Vrouw met een verleden</i>	36
<i>Mobilisatie</i>	52
<i>Vluchtelingen en onvrede</i>	61
<i>Bouwen aan verbindingen</i>	69
<i>Einde van de Grote Oorlog</i>	76
<i>Nieuwe uitdaging</i>	82
<i>Daar werd iets groots verricht (1919-1929)</i>	87
<i>Vervoer naar Indië</i>	87
<i>Heenvaart</i>	92
<i>Oost-Java</i>	101
<i>Gouvernementstelefoondienst</i>	105
<i>Familiesporen</i>	114
<i>Eerste verlof</i>	121
<i>Revolutionair telefoneren</i>	131
<i>Weltevreden</i>	140
<i>Vakbonds jaren (1929-1939)</i>	148
<i>Vakbond</i>	148
<i>Crisis en protest</i>	153

<i>Muiterij en de pers</i>	166
<i>Tweede verlof</i>	178
<i>Radiolab in Bandoeng</i>	190
<i>Terug in de residentie</i>	196
<i>Roerige vakbondsperiode</i>	201
<i>Indische Werknemers Partij</i>	210
<i>Terug bij de vakbond</i>	216
Oorlog (1939-1942)	222
<i>Europese spanningen</i>	222
<i>Oorlog in het moederland</i>	231
<i>Politieke polemiek</i>	235
<i>Rijzende zon</i>	246
<i>Oorlog in de Pacific</i>	252
<i>Mobilisatie bij het KNIL</i>	261
<i>Aanval op de archipel</i>	271
<i>Tussen hoop en vrees</i>	277
<i>Ondergang van Java</i>	284
Gevangen (1942-1944)	311
<i>Internering</i>	311
<i>Discipline</i>	315
<i>Ongelijkheid en afleiding</i>	327
<i>Tjideng</i>	337
<i>X-de Bataljon</i>	342
<i>Madoera-affaire</i>	345

<i>Junyo Maru</i>	350
<i>Besluit</i>	366
<i>Nawoord</i>	375
<i>Bibliografie</i>	378
<i>Lijst met afbeeldingen</i>	384
<i>Bijlagen</i>	388
1. <i>Indische Politiek</i>	388
2. <i>Motie inzake de arrestatie Reens en Vrijburg</i>	390
3. <i>Persordonnantie op de West-Java Courant</i>	392
4. <i>Kritiek op de financiële onderbouwing van de NIP</i>	394
5. <i>Verduidelijking verslag van de oprichtingsvergadering van de IWP</i>	396
6. <i>Detachement Kustfront Batavia-Priok</i>	398
<i>Eindnoten</i>	399

Inleiding

Eenieder die zijn stamboom natrekt komt op een zeker moment op een punt dat de kale kwartierstaat en genealogie “af zijn”. Als de hobby je dan nog steeds in zijn grip heeft, wil je vast nog meer. Het leuke is dan om de kale stamboom naast het volhangen van feiten ook met boeiende verhalen te bekleden. Hierbij kun je op lollige en interessante, maar ook tragische gebeurtenissen stuiten. Bij één van die zoektochten vond ik familie uit voormalig Nederlands-Indië van mijn grootvader aan vaderskant.

Bij wat nader onderzoek door het intikken van diverse namen op de website van de Oorlogsgravenstichting kwam ik een aantal namen van Indische familieleden tegen die de bezetting van de kolonie door de Japanners (1942-1945) niet hebben overleefd. Misschien wel omdat de periode dat de Nederlanders uit Indië werden verdreven toch nog vrij recent was en er weinig tot geen aandacht aan werd geschonken tijdens de geschiedenislessen die ik op de lagere en middelbare school in de jaren ‘70 en ‘80 van de vorige eeuw kreeg, heb ik deze feiten voorlopig maar gelaten voor wat ze waren.

Op een avond begin april 2015 besloten mijn partner en ik om naar het Stadstheater van Zoetermeer te gaan. Daar trad Diederik van Vleuten op met zijn eenmansvoorstelling “Daar werd iets groots verricht”. We hadden in eerste instantie geen idee wat we ervan moesten verwachten. Diederik is een cabaretier, maar dit leek echt geen cabaretvoorstelling. Hij begon met het vertellen van een verhaal over zijn oudoom Jan, een volgens eigen zeggen volstrekt onbekende Nederlander. Hij had namelijk enige jaren eerder de dagboeken van zijn oudoom in bezit gekregen waarin hij aanleiding zag om een hele voorstelling van anderhalf uur met pauze te maken.

Oudoom Jan ofwel oom Jan was geboren in het begin van de vorige eeuw. Hij maakte een bijzondere tijd mee: de beide wereldoorlogen en de crisis van de jaren ’30 en beproefde zijn geluk in

Nederlands Indië. Na de bezetting van Indië door Japan kwam hij uiteindelijk terecht in een Jappenkamp.

Van Vleuten wist in de voorstelling het beeld op te roepen van deze man, zijn humoristische, romantische kanten en de tragedie waarin hij belandde. Tussen een glimlach en een traan zag ik ook het beeld van mijn familieleden die mogelijk soortgelijke dingen als die van oom Jan konden hebben beleefd. De voorstelling inspireerde mij in zulke mate dat ik nieuwsgierig was naar mijn Indische familieleden.

Wie waren ze? Waar kwamen ze vandaan? Hoe hebben ze geleefd? Wat deden ze? Hoe hebben ze de tijd voor en tijdens de oorlog beleefd? Wat is er tijdens de oorlog met ze gebeurd? Met al deze vragen op zak ben ik de bewuste namen gaan googelen en heb ik historische kranten op Delpher doorzocht met de naam “Waanders”. Ik kreeg veel hits en besloot daarom de zoektocht te beperken tot “A. Waanders” en “Abraham Waanders”, een volle neef van mijn grootvader Jan. Tot mijn grote verbazing stonden er redelijk veel artikelen in Indische kranten die wezen op een toch niet al te onbelangrijk figuur uit het vakbondswezen van de voormalige Nederlandse kolonie. Hij werd in een aantal artikelen genoemd met journalisten, vakbondsmensen, politici en andere voor die tijd in Indië schijnbaar bekende mensen. Het merendeel van de namen van deze mensen kwam ik vervolgens tegen op Wikipedia en andere internetbronnen met levensbeschrijvingen, soms voorzien van foto's. Van Abraham vond ik geen enkele pagina. Abraham had een deel van zijn werkzame leven als militair gediend bij de verbindingdienst (genie). Hij is gestorven als onderofficier Genie van het Koninklijk Nederlands Indisch Leger (KNIL). Bij nader onderzoek op de website van de Verbindingsdienst vond ik een herdenkingspagina voor de gevallen van dit onderdeel. Op deze pagina van vóór 2015 werd Abraham Waanders niet genoemd.

De feiten vond ik zo belangrijk dat ik, geïnspireerd door Diederik van Vleutens' voorstelling, van mening was dat het verhaal van Abraham Waanders verteld moest worden. Net als oom Jan heeft hij een tijd meegemaakt waarin de auto, het vliegtuig, de radio en

de draadloze telefonie werden uitgevonden, de Eerste Wereldoorlog brak uit, de crisis in de jaren '30 toesloeg en de Tweede Wereldoorlog het leven in de Pacific drastisch veranderde, met uiteindelijk de internering van (Indo)Europese burgers en militairen in Japanse kampen.

Neef Abraham heeft een afwisselend leven geleid als militair, PTT-ambtenaar¹, vakbondsman, redacteur van een tijdschrift, commissaris van een uitgeverij en politicus. Hij heeft veel plaatsen in Nederland en haar voormalige Aziatische kolonie mogen bewonen en bezoeken. Hij en zijn familie hebben hoogtepunten, maar ook tragische dieptepunten beleefd. In tegenstelling tot Van Vleutens verhaal van oom Jan kent het verhaal van neef Abraham geen *happy end*.

Helaas zijn alle kinderen van Abraham en hun aangetrouwden al langere tijd overleden. Zij kunnen mij dus niet meer vertellen wie hij was voor een persoon en wat hij zoal heeft bereikt en meegemaakt. De laatst nog levende kleinzoon van Abraham die zijn opa nog heeft meegemaakt was zelf nog geen vier jaar oud toen hij hem voor het laatst zag.

Om een inschatting te krijgen over wat voor een persoon Abraham eigenlijk was heb ik zijn geboortehoroscoop laten trekken. Deze horoscoop is een astrologische karakterbeschrijving die inzicht geeft in de persoonlijke mogelijkheden en beperkingen. Overigens zijn deze niet vaststaand en zullen we nooit weten of hij daadwerkelijk aan deze karakterbeschrijving voldeed.

Over wat Abraham zoal heeft bereikt en meegemaakt heb ik diverse archiefstukken uit het Nationaal Archief (Den Haag), historische kranten van Delpher, literatuur uit de Koninklijke Bibliotheek (Den Haag), mijn eigen archief en diverse artikelen van het internet geraadpleegd. Bijzonder zijn enkele krantenartikelen waarin door hem zelf ingezonden brieven staan afgedrukt. Zo kreeg ik in ieder geval een beeld van hoe hij over een paar onderwerpen dacht. In één van de laatste krantenartikelen waarin hij

wordt vermeld beschrijft een journalist neef Abraham als “een echte Nederlander en sociaaldemocraat”.

Via een achterneef op facebook kreeg ik contact met Abrahams kleinzoon in Australië. Nadat ik hem enkele resultaten van mijn zoektocht had verteld, zei hij enthousiast dat hij zich geen mooier cadeau kon wensen voor zijn 82^e verjaardag, die hij een dag eerder met zijn familie had gevierd. Van veel feiten die ik vertelde was hij niet op de hoogte. Er werd door zijn ouders destijds nauwelijks over gesproken, wat kenmerkend is voor veel families uit het voormalig Nederlands-Indië die de oorlog hebben meegemaakt. Het is daarom bijzonder dat iemand aan de andere kant van de wereld na ruim zeventig jaar alsnog het levensverhaal van zijn grootouders van mij kon vernemen. Ik kreeg in ruil daarvoor van hem diverse aanvullingen en foto's. Met de hulp van de overige geraadpleegde bronnen maakte dit een redelijk compleet verhaal.

Het verhaal over mijn opa's neef begint met de beschrijving van zijn jeugd en familie in Deventer, zijn vrouw Johanna Renes met wie hij in het huwelijk trad en zijn militaire carrière tot en met de demobilisatie van het leger net na de Eerste Wereldoorlog en de ter beschikkingstelling aan de gouverneur van Nederlands-Indië. In het tweede hoofdstuk staat de reis naar Indië centraal en wordt ingegaan op het leven en werken als Indische PTT-ambtenaar en de plaatsen waar hij zijn beroep uitoefende, eindigend met de koloniale hoofdstad Batavia en haar voorstad Weltevreden.

In het derde hoofdstuk krijgt neef Abraham te maken met de wereldwijde economische crisis. Hij gaat een rol van betekenis spelen in de vakbond, wordt mederedacteur van een vakbondstijdschrift, wordt commissaris van de uitgeverij van het blad en richt zelfs een politieke partij op. Een speciale paragraaf wordt gewijd aan de munitie op de *Zeven Provinciën*. Tijdens deze periode speelt neef Abraham een betekenisvolle rol wanneer als gevolg van de munitie-rij de Indische overheid de persvrijheid beknot.

Het volgende hoofdstuk bevat een gedetailleerd overzicht van de oorlog in Nederland en de gebeurtenissen die leidden tot de oorlog

in de Pacific en de uiteindelijke bezetting van Java. De mogelijke rol die Abraham en zijn familie speelden binnen deze macrobewegingen wordt speciaal uitgelicht. Zijn laatste maanden voor de capitulatie staan hierbij centraal.

De internering van Abraham krijgt in het voorlaatste hoofdstuk een invulling door een beschrijving van relatief aangename en minder aangename omstandigheden en gebeurtenissen waarmee hij te maken zou hebben gekregen. Het hoofdstuk eindigt met het uiteindelijke drama van de familie Waanders in Indië.

Ten slotte wordt in een apart hoofdstuk Besluit onder andere ingegaan op wat er verder gebeurde met de familie in het laatste deel van de oorlog, de Bersiap periode en de hieropvolgende jaren.

Figuur 1 Deventer: gezicht op de Gasfabriek Raambleek, Bergkerk en het Bergkwartier op de achtergrond voor 1910 (J.H. Rutgers, Coll. HCO Deventer).

Beginjaren (1892-1919)

Deventer familie

Op de koude en natte zondag van 1 mei 1892 zag om vijf uur in de namiddag in het Overijsselse Deventer onze hoofdpersoon het levenslicht. Abraham, of Bram zoals we hem vanaf nu noemen, kwam ter wereld op een gedenkwaardige dag. Deze dag staat van oudsher bekend als de “internationale dag van de arbeid”. Een Amerikaanse vakbond bedacht de viering van deze dag ter ere van het 100-jarige jubileum van de bestorming van de Bastille. De eerste 1 mei-viering ging in verschillende landen, waaronder ook Nederland, gepaard met grote demonstraties voor de achturige werkdag.

Op de geboortedag van Bram stroomden al vroeg werklieden vanuit alle hoeken naar de pleinen van diverse steden om daar te demonstreren voor betere werktijden en ouderdomvoorzieningen. Het was de derde keer dat de manifestaties in Nederland werd georganiseerd. Ditmaal arrangeerden de socialisten onder andere in Diepenveen, vlakbij Deventer, een grote 1 mei-demonstratie die duizenden mensen op de been bracht. Ook in Den Haag dromden er vele arbeiders bijeen op het Malieveld. Voor vijf cent konden ze hier geweldige sprekers zien en horen. Alle demonstraties verliepen rustig zonder ernstige incidenten. Alleen in Den Haag verwijderde de politie enkele opruiende pamfletten, terwijl zij de grote rode plakkaats met daarop de tekst: “acht uur werk, acht uur rust, acht uur vermaak en acht stuivers per uur” lieten hangen.

De geboorte van Bram op deze speciale dag voor de werklieden is juist zo bijzonder, omdat in zijn latere leven de vakbeweging een prominente rol zou gaan spelen. Dit is niet verwonderlijk, omdat volgens zijn horoscoop Bram een zeer sociaal ingesteld persoon was die later in zijn leven voor de zwakkeren in de samenleving opkwam. Dit had hij niet van een vreemde.

Figuur 2 De zeventiende-eeuwse voorgevel van het Landshuis, met rechts de entree van het stadhuis aan het Grote Kerkhof ca. 1880 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort / Doc.nr. OF-06617).

De vader van Bram is Nicolaas Waanders, 22 jaar oud. Zijn moeder is Willemina van Tongeren, geboren in Twello op 8 mei 1870. Het echtpaar kreeg met Bram hun eerste kind. Nog geen drie maanden voor de geboorte van hun oudste zoon trouwden de beide jongelingen. Hierdoor lijkt het dat het huwelijk een “moetje” zou zijn geweest. Op hun trouwakte staat geschreven dat ze weliswaar zelf met hun huwelijk hebben ingestemd, maar het is onduidelijk of er

sociale druk was vanuit hun omgeving of de kerk.²

Tijdens de huwelijksvoltrekking op het stadhuis aan het Grote Kerkhof tegenover de Lebuïnuskerk in Deventer waren zowel de ouders van de bruid als de bruidegom aanwezig. Alle ouders stemden in met het huwelijk. Ook getuigden Nicolaas' broer Adolf (schilder), zijn zwager Berend Fabrie, die als trompetter diende bij de huzaren en de beide broers van Willemina die net zoals hun vader werkzaam waren als klompenmaker in het klompendorp bij uitstek: Twello. Nicolaas kwam net uit militaire dienst en werkte als pakhuis knecht in Deventer.³

De dag na de geboorte van Bram gingen zijn vader, zijn grootvader Abraham en zijn 23-jarige oom Berend Fabrie naar hetzelfde gemeentehuis in Deventer waar ze drie maanden daarvoor ook al waren. Ditmaal moesten ze de geboorte van respectievelijk hun zoon, kleinzoon en neefje gaan aangeven.

De drie heren stapten het bordes op en gingen door de Dorische portiek het classicistische zeventiende-eeuwse pand binnen. Nadat ze zeiden dat ze voor een geboorteangifte kwamen werden ze door één van de gemeenteambtenaren naar één van de schrijfkamers gebracht. Hier wachtten ze totdat de ambtenaar van de burgerlijke stand, die de geboorteakte zou opmaken en ondertekenen, binnenkwam. Even later liep deze de kamer in: een weinig warmte uitstralende man. Ze herkenden hem meteen: het was wethouder Zaalberg, dezelfde man die Nicolaas en Willemina in de "echt" heeft verbonden.

Willem Zaalberg was nog maar kort wethouder van Deventer. Pas het jaar ervoor had hij zijn benoeming aanvaard. Hij begon zijn carrière eigenlijk als predikant in Bergum voordat hij in Deventer een zaak in koloniale waren beheerde. Hij noemde zichzelf ethisch-theïst.⁴ Het Koninkrijk Gods hield voor hem in: een "stoffelijke welvaart, afhankelijk van zedelijk wel-leven". Bij het opkomen van het socialisme verweet Zaalberg de leiders, ook de christensocialisten, dat zij "de maag bespeelden". Hij wees stakingen, nationalisatie van het grondbezit en andere socialistische ei-

sen af. Hij vond staatsarmenzorg ook onnodig: de weldadigheidszin van de mensen is voldoende.⁵

Bij de opkomst van de arbeidersbeweging in Deventer was grootvader Abraham één van de mannen van het eerste uur. Hij werd bestuurslid en hanteerde zelfs bijna vijf jaar de voorzittershamer van één van de eerste vakverenigingen in de Hanzestad, *Algemeene Deventer Werklieden Vereeniging Help U Zelfen (HUZ)*. Deze vakbond werd in 1871 opgericht. Naast Abraham, die toen het beroep van schilder uitoefende, zaten in het bestuur zoveel mogelijk mensen met verschillende ambachten. De HUZ was aangesloten bij de eerste Nederlandse vakcentrale, het Algemeen Nederlandsch Werklieden-Verbond (ANWV), die men in hetzelfde jaar oprichtte.

Abraham en de zijnen vochten met een idealisme en toewijding die respect afdwongen. Overigens zonder geweld, want de “rooien” wilden “langs wettelijke en ordelievende weg” de verbetering van de posities van arbeiders bereiken. Desondanks zou wethouder Zaalberg niet veel met dit doel hebben opgehad. Grootvader Abraham zou daarom beslist geen politieke vriend van de wethouder zijn geweest.

Nadat hij de geboorteakte had opgemaakt las Zaalberg deze op nuchtere toon voor. Hierna vroeg hij de getuigen haar te tekenen en zette hij zelf ook zijn handtekening. In navolging van zijn grootvader zou Bram op latere leeftijd ook een radicaal ander politiek beeld aanhangen dan de man die zijn geboorteakte had opgemaakt en ondertekend. De man naar wie hij was vernoemd zou een groot voorbeeld voor hem worden.

De officiële naam voor de baby die op de geboorteakte prijkte luidde: “Abraham”, wat volgens de Bijbelse volksetymologie “vader van velen” betekende. Grootvader Abraham mocht zeer trots zijn. Alweer een kleinkind naar hem vernoemd (en hij kreeg er velen!).

Opa had altijd al een sterke band met zijn familie. Hij was getuige bij de geboorteaangifte van de meeste van zijn kleinkinderen. Ten

tijde van de geboorte van zijn kleinzoon Bram had hij de leeftijd van 61 jaar en zou diezelfde maand op 15 mei zijn verjaardag vieren.

Grootvader Abraham was een man van middelbare lengte (1,67 meter) met een lang gezicht, hoog voorhoofd, bruine ogen, grote mond, lange neus en spitse kin. Hij werkte nog als schildersknecht bij de firma Denekamp op de Smedenstraat 35 in Deventer. Hij diende de firma al bijna vijftig jaar eerlijk en trouw, eerst bij Harmen Denekamp (1815-1859), huis- en rijtuigschilder, daarna bij diens zoon Willem (1838-1873) en tenslotte bij de weduwe van Willem (1836-1908).

Grootvader Abraham koesterde gedurende de jaren dat hij bij de firma heeft gewerkt altijd een goede verstandhouding met de familie. Hij zou mogelijk als vakbondsman invloed hebben uitgeoefend op het werknemersbeleid van zijn baas. De firma, die toen één van de drie schilderszaken aan de Smedenstraat bezat, stond bekend als een sociaal bedrijf. In het jaar dat de eerste grote sociale wetgeving tot stand kwam waarin men bepaalde dat vrouwen en kinderen maximaal elf uur per dag mochten werken en dat het ook verboden was op zondag te werken, deed de firma Denekamp er zelfs nog een schepje bovenop door te verklaren: *“personen beneden den leeftijd van veertien jaar in hunnen dienst te zullen nemen, welke voorzien zijn van een getuigschrift, afgegeven door het hoofd eener school, waaruit blijkt dat zij behoorlijk gebruik hebben gemaakt van de gelegenheid tot het ontvangen van lager onderwijs”*.

Destijds trad grootvader Abraham als twaalfjarige bij het schildersbedrijf in dienst. Ondanks het feit dat Denekamp toen geen getuigschrift van lager onderwijs had ontvangen, zal de jonge en op dat moment bruinharige Abraham enige vorm van lager onderwijs hebben genoten.

Het kunnen lezen en schrijven is onderdeel van het DNA van de familie. Meerdere leden van de Waanders-clan werkten in het typografische vak. Stamvader Nicolaas, de overgrootvader van onze Bram, was boekdrukkersknecht van beroep en diverse (achter)kleinzonen waren ook boekdrukkersknechten of letterzetters.

Zeker letterzetters werden geacht goed te kunnen lezen en schrijven, maar ook boekdrukkers konden vaak lezen. Door het controleren en nalezen van kranten die ze zelf drukten wisten ze wat er in de wereld te koop was. Het is dan ook niet voor niets dat de allereerste vakbond in Nederland een vereniging van drukkers-knechten was en de eerste landelijke vakbond de Algemene Nederlandse Typografen Bond in 1866.

Overgrootvader Nicolaas zal zijn kinderen zeker gestimuleerd hebben om te lezen en te schrijven. Dit ondanks dat zijn zonen gewone arbeidersberoepen (schilder, leerlooier, behanger) hadden waarvoor lezen en schrijven toen niet vereist waren. Een goede indicatie van hun geletterdheid is dat alle kinderen met net geschreven letters hun handtekeningen onder diverse geboorte- en trouwaktes hebben gezet.

Grootvader Abraham heeft zijn handtekening onder verschillende aktes geplaatst. Hij was trots op zijn nageslacht. Dit blijkt uit het feit dat gedurende zijn leven hij niet alleen bij de geboorteaangiften van zijn kinderen, maar ook bij die van zijn kleinkinderen de geboortektes heeft ondertekend. Dit deed hij overigens niet alleen met hen.

Ook bij geboorte-, huwelijks- en overlijdensaangiften van vrienden, burens en collega's was Abraham vaak van de partij. Bijvoorbeeld op zaterdag 7 november 1903 - Abraham was inmiddels gestopt met werken op de eerbiedwaardige leeftijd van 73 jaar - ondertekende hij samen met oud-collega Hendrik Pot de geboortekte van een kind van kleermaker Gerrit Jan van Tent.⁶ Abraham en Hendrik waren respectievelijk Van Tents linker en rechter buurman. Grootvader Abraham woonde toen aan de Berg 26 (het latere Bergkerkplein 16).

Enkele jaren voor de geboorte van zijn kleinzoon Bram had grootvader Abraham naast zijn schilderwerk ook een kleine winkel op dit adres. Het lag in het Bergkwartier dat in de jaren negentig van de negentiende eeuw een echte volksbuurt was waar aardig wat arbeiders woonden. In de volksbuurten van Deventer waren veel kleine winkels die meestal als bijverdienste door de vrouw werden

gedreven. Soms was dat een heel klein winkeltje van alleen maar snoepgoed van enkele centen, of bijvoorbeeld een winkeltje waar alleen een paar soorten kaas, zoute en zure haring, gerookte en gestoomde bokking te koop waren.

Op zijn jongste zoon na, die ook Abraham heette, waren inmiddels al zijn zeven kinderen het huis uit. Met zijn bijna twee jaar jongere vrouw Gerrigje Schuurman en zijn jongste zoon woonde grootvader Abraham in het huis aan het Bergkerkplein in het Bergkwartier. Opa heeft al zijn hele leven in deze wijk gewoond. In zijn kindertijd woonde hij met zijn ouders, zijn twee broertjes en drie zussen in een huis dat op de hoek van de Berg/Roggestraat en de Walstraat aan de voet van de Bergkerk stond.

Bram en zijn ouders woonden op Roggestraat 16, op een steenworp afstand van opa en oma in een pas gebouwd pand uit 1888. De Roggestraat is een wat grauw ogende verbinding tussen de Brink en het Bergkerkplein. Hier verhandelde men in de middeleeuwen rogge, vandaar de naam.

Zowel de Roggestraat en de Walstraat als het Bergkerkplein komen uit op de Bergkerk, die op een rivierduin staat en daarmee hoger ligt dan de omringende huizen. De naam van deze statige kerk verwijst naar het roemruchte Hanzeverleden van de stad. In het bijzonder deed Deventer tijdens deze periode zaken met het Noorse Bergen. Op de Deventer jaarmarkt werd stokvis (gedroogde kabeljauw) verhandeld. Deventenaren worden hierom ook wel stokvissen genoemd. De stokvishandelaren oftewel Bergevaarders hadden Sint-Nicolaas als beschermheilige. De bisschop van Lijfland - ruwweg het gebied van het huidige Letland en Estland - nam de Bergkerk plechtig in gebruik en wijdde hem aan de goede Sint. De kerk wordt hierom ook wel de Sint Nicolaaskerk genoemd. Na de reformatie is de kerk overgegaan in hervormde handen, maar de naam van de heilige is nog wel in gebruik gebleven. Stamvader Nicolaas Waanders heeft zelfs zijn naam aan de kerk te danken toen de vroedvrouw na zijn geboorte zijn aangifte in het gemeentehuis kwam doen waarbij zijn naam werd ingeschreven in het kalverenboek (register van onechte kinderen).⁷

Veel leden van de Waandersclan, zo ook Brams ouders, hadden de Nederlands Hervormde gezindte en gingen zondags daarom naar de Bergkerk. De Nederlands-hervormden vormden veruit de grootste groep van de niet minder dan achttien godsdienstige gezindten die rond 1900 in de stad vertegenwoordigd waren. Op een inwonertal van 27.000 waren slechts 182 niet-kerkelijk. Inwoners van Deventer waren in het algemeen nogal ruimdenkend en deden niet zo moeilijk tegenover anders- en niet-gelovigen.⁸

Zodra de jonge Bram kon lopen en van zijn ouders buiten mocht spelen kon hij binnen enkele minuten vanuit zijn ouderlijk huis aan de Roggestraat naar de van oorsprong begin dertiende-eeuwse romaanse kruisbasiliek huppelen. De twee uit de vijftiende eeuw stammende karakteristieke torenspitsen stevenden hoog boven de daken van de huizen uit. Bram kon met zijn buurtgenootjes eenvoudig tikkertje spelen rondom de kerk op het voormalige kerkhof dat al sinds 1831 niet meer in gebruik was. Vóór dat jaar begroef men zowel in als naast de kerk. Gegoede burgers kochten een graf in het gebouw en minvermogenden kregen een plekje erbuiten. Enkele jong overleden kinderen van stamvader Nicolaas kregen dan ook een plekje op het kerkhof naast de kerk. Na 1831 stelde men alle overledenen op de Algemene Begraafplaats aan de Diepenveenseweg ter aarde.

Na de geboorte van Bram volgden zijn broertjes Antoon (6 augustus 1893), Gerrit (18 juli 1895), Evert (7 december 1896) en Willem (13 februari 1899). Brams jongste broer Nicolaas met roepnaam Klaas werd op 20 juni 1900 geboren. Zijn enige zus Willemina was de hekkensluiter op 17 februari 1903. Zowel Klaas als Willemina kwamen op Noorderstraat 52 ter wereld. Tussen de geboorte van de twee laatsten in had het gezin nog een kostganger bij hen inwonen: een schildersknecht die al binnen het jaar naar Gorsel vertrok. Later kreeg het gezin nog een vrouwelijke 26-jarige kostganger die het gezin al weer na enkele maanden verliet; zij trad namelijk op 13 juni 1907 met een tuinman in het huwelijk. Alle broers en zusje van Bram kwamen gezond de kinderjaren

door. Kindersterfte was vaak het gevolg van slechte hygiënische omstandigheden. In Deventer waren deze omstandigheden vijftig jaar eerder nog veel erger, maar in 1893 verbeterde de situatie door de invoering van de stadswaterleiding. Hierdoor werd het gebruik van waterpompen overbodig, die eerder de bron vormden voor drinkwater. Dit water was vaak van slechte kwaliteit, vooral als de pompen dicht bij beerputten stonden. Fecaliën werden in deze beerputten verzameld en moesten regelmatig worden geleegd. Na 1874 nam de gemeente maatregelen om dit tegen te gaan door de invoering van het tonnenstelsel. Besmettelijke ziekten waren voor die tijd schering en inslag, zoals tyfus, mazelen en pokken. Hierna nam het aantal geïnfecteerden af, maar tussen 1875 en 1888 waren er nog honderdveertig sterfgevallen door tyfus. Dit kwam omdat de rommel nog steeds de IJssel inging en men IJsselwater ongezuiverd voor consumptie gebruikte.⁹

Een jaar voor de geboorte van Bram werd in het Bergkwartier de waterleiding aangelegd. Bij de werkzaamheden hiervoor kwamen op het plein voor de Bergkerk een aantal beenderen uit de grond. Uit het publiek dat naar de werkzaamheden stond te kijken, maakte een jongetje een rake opmerking toen men een doodshoofd op diepte:

*“De man van wien deze schedel is moet veel zonden hebben gedaan, want hij is niet in den hemel gekomen, anders lag zijn schedel hier niet te verteren.”*¹⁰

Rond 1900 hadden de meeste huizen een aansluiting op de gemeentelijke waterleiding. In het gezin Waanders-Van Tongeren kwam dat neer op één aansluiting voor de gehele woning. Een put was nog altijd goedkoper dan de kraan. Moeder Willemina gebruikte daarom nog steeds regenwater om te wassen en te schrobben.

‘s Ochtends moest moeder het fornuis aanmaken en ’s winters ook nog de kachel in de huiskamer. Dit deed ze met een gloeiend stuk turf uit de doofpot of met “vuurmakers”. Bij een “gaarwater en

vuur"-winkeltje kon ze voor een paar centen een gloeiende kool en een ketel heet water halen als dat nodig was. Niet alleen gaarwater en vuur kon men er halen, het was ook een bron van lokale roddels en informatie.

Eeuwenlang bestond de huisverlichting uit kaarsen en daarna uit olie- en petroleumlampen. In 1858 begon men met de bouw van een gasfabriek aan de voormalige haven langs de Bokkingshang. Nadat die klaar was, ging de straatverlichting over van olielampen naar gasverlichting. Ook ging de burgerij geleidelijk over naar gasverlichting. In 1862 had het Bergkwartier gasverlichting. Pas in de tijd van Bram werd het licht wat beter. In 1897 werkte men met gloeikousjes. Die kousjes, gemaakt van een asbestachtig weefsel, hingen aan een galgje boven de glasvlam waarin ze wit gloeiden en een helder licht gaven.

Grootvader Abraham had een aanstelling van de gemeente als lantaarnopsteker. In de avonduren stak hij in het Bergkwartier de straatlantaarns aan met behulp van een lange stok. In augustus 1903 stopte hij met dit werk, maar kreeg van de gemeente nog drie jaar een toelage van 75 gulden. Toen zijn vrouw na een kortstondig lijden op 19 januari 1905 overleed, verhuisde hij vanuit zijn oude vertrouwde Bergkwartier naar Davodwarsstraat 9. Hij woonde daar nog een jaar totdat zijn gemeentelijke toelage ophield. Hierna bedeede de gemeente hem een plekje in het Groote en Voorster Gasthuis aan de Bagijnenstraat toe. De oude man werd hier op 3 mei 1906 als kostgever ingeschreven.¹¹

Het gasthuis was hem niet onbekend. Zijn moeder was hier 22 jaar eerder overleden en zijn broer en schoonzus zaten al vier jaar als kleine kostkopers in hetzelfde gasthuis.¹² Twee maanden nadat grootvader werd ingeschreven, overleed zijn broer. Hijzelf bleef nog ruim achttien jaar in het oude mannen en vrouwenhuis.

Opa bleek voor Bram, meer nog dan zijn vader, van belangrijke invloed op de keuzes die hij in zijn latere leven zou gaan maken. Naast dat hij dezelfde voornaam droeg, zou de kleinzoon later ook in andere opzichten op zijn opa gaan lijken: zijn politieke gedachtengoed, maar ook zijn sociale gevoel, idealisme en toewijding.

Lagere school, parades en muziek

Volgens gebruik bij de familie Waanders kreeg Bram onderwijs. Meer dan twee jaar voordat de eerste aangenomen leerplichtwet in Nederland in werking trad, ging hij al naar de gemeentelijke lagere school. Officieel duidde men de gemeentelijke scholen in Deventer aan als school A tot en met I, maar de bevolking noemde ze naar het hoofd van de school of de straat of wijk waar ze stonden. Bram ging naar de school die in zijn wijk stond: de Bergschool (D). Hij startte hier op 1 oktober 1898 toen hij zes jaar oud was. Rond deze tijd leefde men nog vrij sober in Deventer. Ongeveer twintig procent van de Deventer bevolking moest rondkomen van een minimum inkomen, maar ook de wat rijkere leefden sober. Een weekinkomen van een bekwame werkmans met een uurloon van twaalf cent en werkdagen van tien uur was *f* 7,20, terwijl de kosten van huishuur, eten en huishoudelijk zaken al tussen de acht en twaalf gulden per week bedroegen.¹³

Als pakhuisknecht verdiende Brams vader Nicolaas tussen de drie en de vier gulden meer dan een werkmans.¹⁴ Het gezin behoorde niet tot de allerarmsten, maar vermogend was het zeker niet. De Bergschool was echt een school voor dit soort gezinnen: de minvermogenden. De school werd ook wel klompenschool genoemd, omdat de ouders de kinderen op klompen naar school stuurden vanwege gebrek aan geld voor leren schoenen. Het schoolgeld bedroeg *f* 3,- per jaar voor een kind en *f* 4,- voor twee of meer kinderen uit hetzelfde gezin. Vader Nicolaas moest het geld voor het begin van ieder schooljaar aan de gemeenteontvanger op het gemeentehuis afdragen.¹⁵

Vanaf het begin van de oprichting van de school was de uit Waneperveen afkomstige Petrus Johannes Eites (1833-1906) het schoolhoofd. Voordat Eites als hoofd werd aangesteld, gaf hij les als geschiedenis- en aardrijkskundedocent aan de Burgeravondschool. Hij wist veel van de vakken en had er zelfs lesboekjes over

geschreven. De bevlogen man had zich niet alleen ingezet als onderwijzer, maar had zich ook hard gemaakt voor de onderwijzersberoepsgroep.¹⁶

Dat de leerlingen meester Eites zeer respecteerden bleek wel uit het afscheid dat hij als nestor van het Deventer onderwijs kreeg. Van heinde en verre kwamen oud-leerlingen om de hoofdonderwijzer een serenade te geven in een feestelijk versierde zaal en boden hem een pendule met candelabres, een leunstoel en Art Nouveau vaasjes aan. Een spreker op het afscheidsfeestje omschreef Eites als eenvoudige man die zeer plichtsgetrouw zijn werk deed zonder zichzelf op de voorgrond te zetten of zich anders voor te doen dan hij in werkelijkheid was. De bij enkele leden van de familie Waanders bekende Willem Zaalberg kon als wethouder van Onderwijs (helaas voor hen) niet bij het feestje ontbreken, maar kreeg niet het woord.

We kunnen ons goed voorstellen dat meester Eites door zijn kennis van aardrijkskunde en geschiedenis bij de jonge Bram zijn liefde voor reizen en interesse in vervlogen tijden heeft aangewakkerd. Tijdens Brams latere leven zou hij vanwege zijn beroep door Nederland en zelfs over delen van de wereld reizen. Hij zou spreekbeurten geven waarbij historische onderwerpen aan bod kwamen. In navolging van Eites zien we later dat Bram zich ook zou inzetten voor zijn beroepsgroep.

De school uit 1882, waar Eites al twintig jaar als hoofdonderwijzer de scepter zwaaide en Bram als schoolkind naar toe ging, was gevestigd op Houtmarkt 6 en lag op een steenworpafstand van de Bergkerk. Er waren elf klassen. De speelplaats bij de school was niet overdekt. Hier vlakbij, aan de Pikeursbaan, stonden de stallen van de paarden van de huzaren. Ondanks het verbod om tijdens de pauze het speelplein te verlaten en de zware straffen die hierop stonden, was het voor de kinderen verleidelijk om naar de stallen te gaan en soms zelfs de paarden aan te raken.

Oom Berend Fabrie had zijn paard ook in de stallen aan de Pikeursbaan ondergebracht. Hijzelf had als thuisbasis de Bergpoortkazerne aan de Houtmarkt tegenover de school.¹⁷ Als trompetter had

Berend talloze exercities, parades en optochten moeten begeleiden. De huzaren trokken ter exercitie naar de grote terreinen op het Wechelerveld of de Gorsselse heide of de schietbaan op het Hoornwerk. Bij de gang naar de kerk en bij militaire begrafenis moest hij vaak ook spelen. De parades en optochten hadden meer weg van een show dan dat ze deden denken aan dood en verderf.

Voor Bram moet zijn oom Berend er schilderachtig hebben uitgezien met zijn donkerblauwe tuniek en broek, de witte kwasten en tressen, koorden en sjerpen en de zwarte glimmende rijlaarzen met aan de linker heup het sabelgevest en langs het linkerbeen de blinkende schede. Diep op de ogen stond de hoge zwarte kolbak met de rode lap en witte koorden, de kinband op de kin onder de besnorde mond. Zo reed oom Berend in groottenue bovenop zijn glanzend donkerbruine of zwarte paard.

Aan het begin van de twintigste eeuw waren de pleinen in Deventer als vijvers van rust en ruimte. De Brink was zo oud als de stad zelf. Als de kleine Bram uit één van de straten en stegen die op de Brink uitliepen het plein opkwam, kreeg hij een immens ruimtegevoel. Zelfs de monumentale Wilhelminafontein die men in 1898 onthulde ter ere van de kroning van “Willemientjen” en een grote driearmige gaslantaarnpaal deden daar geen afbreuk aan. Er was een rustig verkeer met paard en wagen. Op het grote, hoekig-ge-rekte plein speelden Bram en zijn vriendjes krijgertje of “bandelden” met de hoepels rond. Het was er alleen op de wekelijkse marktdagen druk en als men er feesten vierde of optochten van militairen en parades hield.

Een belangrijk feest waar oom Berend en zijn medehuzaren bij aanwezig waren, was het bezoek van de pas gekroonde koningin Wilhelmina. Toen zij op haar rondreis door het land ook Deventer bezocht en in een open calèche reed, waren de Brink en alle overige pleinen en straten versierd met slingers van bloemen, erepoorten en gevelversieringen. Oom Berend en zijn makkers speelden een goed deuntje. Bij de ochtendparades op de verjaardag van de koningin waren ze het volgende jaar en de jaren erop altijd van de partij.

Figuur 3 Overzichtsfoto van de jaarlijkse parade der Huzaren t.g.v. de 24-jarige koningin Wilhelmina op De Brink 31-8-1904 (Foto: J.W. Jansen jr. Persfotograaf, Coll. HCO Deventer).

De parades waaraan Brams oom meedeed, vonden vaak plaats op de Brink. Het begon bij de stallen aan de Pikeursbaan, vanwaar oom Berend met het huzarenmuziekkorps naar het huis van de garnizoenscommandant reed om het regimentsvaandel in ontvangst te nemen. Dat gebeurde met veel ceremonieel, met saluut van getrokken sabels en het blazen van de ban. De vaandeldrager reed voorop naar de stallen, gevolgd door oom Berend en zijn medemuzikanten, om zich aan het hoofd te stellen van het gehele regiment. Met volle muziek voorop trok het dan door de Keizerstraat naar de Brink waar het op de stoepen onder de hoge kastanjabomen al rijen-dik stond van de mensen. In één van de voorste rijen kunnen we ons de jonge Bram voorstellen die zich aan het vergapen was aan de kleurrijke stoet met paraderende militairen. Wat zou hij gedacht hebben? Als ik later groot zou zijn, dan ...?

In het leger

Bram had geen behoefte om zijn carrière net zoals zijn vader te beginnen als pakhuisknecht. Volgens zijn horoscoop is hij een ambitieus persoon. Na de lagere school wilde hij meer. Doorleren aan de Hogere Burgerschool zat er kennelijk niet voor hem in, waarschijnlijk omdat vader daar onvoldoende geld voor had en/of vader en/of de leraar er anders over dachten.¹⁸ Kortom, Bram, als oudste zoon, moest zoals zovelen in zijn tijd zo snel mogelijk geld in het laatje van zijn ouders zien te brengen.

Een uitkomst was daarom de Gemeentelijke Burgeravondschool.¹⁹ Hij volgde lessen aan deze avondschool van september tot Pasen, van vijf tot negen 's avonds, terwijl hij overdag een betaald baantje had. De ijverige Bram doorliep probleemloos de vier jaren die voor de school stonden en slaagde voor het eindexamen.

Op zaterdag 18 april 1908 vond in het Klooster in Deventer de uitreiking van de diploma's plaats in aanwezigheid van onder andere onder andere de directeuren, leraren en wethouders (exclusief Willem Zaalberg want die was twee jaar eerder al overleden). Er zaten inclusief Bram zesendertig afgestudeerde leerlingen van de Burgeravondschool en achtenveertig leerlingen van de Ambachtschool in de zaal.²⁰

De voorzitter van de commissie van toezicht op het middelbaar onderwijs sprak de leerlingen toe. In zijn toespraak richtte hij zich speciaal tot Bram en zijn vijfendertig medeleerlingen: *“Denkt er om, ge zijt er nog niet; ge zult in het leven der praktijk zien, dat er voor u nog veel te doen is”*.²¹ Hij stelde dat er in Frankrijk een beweging bestond met veel aanhangers die ervoor pleitte dat werklieden gelijk bezoldigd moesten worden en geen loon naar bekwaamheid dienden te ontvangen. De voorzitter waarschuwde voor deze praktijk en benadrukte dat de leerlingen ernaar moesten streven hun loon waard te zijn. Hij hoopte dat door niemand de school als een bergplaats zou worden beschouwd, maar als een ladder die men beklimt om tot grotere ontwikkeling te komen. Bram

greep deze goede raad met beide handen aan. Hij dacht na over de volgende trede van zijn ladder: een militaire carrière.

Oom Berend had voor Bram mogelijk als belangrijke inspiratiebron gediend om zijn heil bij het leger te zoeken. Bovendien was het bij de familie Waanders een traditie om in militaire dienst te gaan. De invoering van de dienstplicht in de Franse tijd en daarna de handhaving van deze plicht in het Koninkrijk der Nederlanden maakten dat drie generaties voorouders van Bram voor hun “nummer” moesten dienen: vader en overgrootvader bij de 7^e Afdeling (later Regiment) Infanterie en grootvader bij het 3^e Regiment Vestingartillerie. Daarvóór waren verschillende voorouders beroepsmilitair in het Staatse en het Frans-Bataafse leger.²²

Misschien wel onder sterke invloed van zijn familie had de Deventer jongeling voor een militaire loopbaan gekozen. Maar welk wapen zou hem het beste passen? De cavalerie (huzaren van Boreel), de artillerie, de infanterie of misschien wel het wapen van de genie dat in de moderne tijd na 1900 door technologische en maatschappelijke invloeden sterk veranderde en daardoor zeer aantrekkelijk was voor een ambitieuze en leergierige jongeman zoals Bram?

In 1903 vond een algemene spoorwegstaking plaats die grote gevolgen had voor de genie. De regering wilde namelijk in de toekomst het spoorwegbedrijf bij stakingen gaande houden door de inzet van personeel dat onder de militaire strafwetten zou vallen. De genietroepen moesten in een dergelijke situatie het benodigde personeel leveren. Om dat te kunnen realiseren werd het Korps Genietroepen omgevormd tot een Regiment Genietroepen. Het nieuwe regiment bestond uit een staf, een Bataljon Pioniers, een Bataljon Technische Troepen en een School- en Depotcompagnie. Het Bataljon Technische Troepen bestond uit een staf en een Telegraaf- en een Spoorwegafdeling met elk twee compagnieën. De personele sterkte nam sterk toe, namelijk van vier officieren en 238 onderofficieren en manschappen in 1896 tot zes officieren en 1.662 onderofficieren en manschappen in 1904 waarvan circa 1.240 dienstplichtigen waren.²³

Naast de organieke en personele wijzigingen bij de genie kwam vooruitlopend op de oprichting van de IV-de Divisie in 1905 een andere vorm van mobiliseren van de telegraafstroepen in zwang. De legerleiding bracht het aantal telegraafafdelingen voor het veldleger op vijf en de personele sterkte van elke afdeling verhoogde men daarnaast aanzienlijk. Ook de omvang van het personeel bestemd voor de vestingtelegrafie en de kustbewaking nam behoorlijk toe.

Drie jaar later kwam een aanpassing van de regels voor het reservepersoneel dat bij de militaire telegraafdienst kon worden ingezet. Door deze aanpassing en de organisatorische veranderingen van de eerdere jaren had het Regiment Genietroepen extra veel manschappen nodig. Ze bood daarom prima voorwaarden met onder andere scholing en uitstekende loopbaanperspectieven.

Maandelijks verschenen in diverse kranten wervingsadvertenties. Brams oog viel op één van die advertenties waarin werd gevraagd om een geniesoldaat, tamboer of hoornblazer, met later bevordering tot idem 1e klasse, korporaal, sergeant, enzovoort. Bij veel aanleg kon zelfs de opleiding tot opzichter der fortificatiën worden gevolgd. Hij las dat gedurende de eerste tien jaar van de dienst jaarlijks dertig gulden premie werd uitbetaald, en dat, als werd doorgediend, na zes jaar negentig, honderdtwintig of zelfs honderdtachtig gulden dienstpremie in het vooruitzicht werd gesteld.

De jongeman uit de koekstad was zeer geïnteresseerd in het dynamisch onderdeel en zag zijn kans schoon. Hij droomde al van een glanzende militaire carrière met veel afwisseling. Ondanks dat hij van Deventer hield stond voor hem vast dat hij de stad moest verlaten. Het Regiment Genietroepen lag namelijk in Utrecht. Ook wilde Bram geen jaren meer wachten totdat hij een oproep voor loting zou ontvangen. Bij de genie kreeg hij de kans om al op zestienjarige leeftijd aan de slag te gaan en een betaalde opleiding te volgen. Misschien won hij eerst inlichtingen over de mogelijkheden bij de plaatselijke commandant van het 4^e Regiment Huzaren in de kazerne van zijn oom. Hoe dan ook, hij meldde zich aan als vrijwilliger.

Bram verliet zijn geboortestad en vertrok naar de Domstad. Bij aankomst op woensdag 13 januari 1909 in de Damlustkazerne stelde de keuringsarts vast dat hij fit genoeg was om dienst te nemen. Daarnaast werd zijn lengte gemeten en geconstateerd dat hij geen merkbare tekenen bezat, zoals bijvoorbeeld een pokdalig uiterlijk; een ernstige vorm van acne zat namelijk in de familie. Vervolgens schreef de regimentsadministrateur de 1,67 meter lange jongeman met al zijn noodzakelijke gegevens in het stamboek van het regiment onder nummer 20795 en liet hem tekenen voor vier jaar voor een bedrag van dertig gulden handgeld per jaar. Na de administratieve handelingen kreeg de jonge rekrut zijn uniform en uitrusting uitgereikt en wees men hem zijn logies aan in de uit 1877 stammende Damlustkazerne.²⁴

De zestienjarige Bram begon als geniesoldaat met de algemene militaire vorming. Hij leerde marcheren, schieten, rangen en standen onderkennen en vele andere algemene militaire bekwaamheden. Discipline en werken in teamverband stonden hierbij hoog in het vaandel. Hiertoe werden hij en zijn mederekruten getraind door georganiseerde marsen en exercities die afgewisseld werden met perioden in de schoolbanken en oefeningen op de schietbaan.

Volgens zijn horoscoop bezat Bram als persoon een zeer goede zelfbeheersing en zelfdiscipline, twee eigenschappen die prima van pas kwamen. De eerste opleiding bracht voor hem dan ook geen negatieve verrassingen. Na een jaar in dienst te zijn geweest rondde hij met succes de algemene militaire opleiding op de Damlustkazerne af.

Nu bestond er voor hem de volgende stap: korporaal-telegrafist. Zijn horoscoop leert ons verder dat de zeer gemotiveerde jonge geniesoldaat de sterke ambitie had om verder te komen en kon, als het moest, keihard werken. Op donderdag 13 januari 1910 tekende hij voor vijf jaar bij voor dit doel. Na deze stap startte hij met de kaderopleiding en de opleiding tot telegrafist.

De opleiding was breed. Er zaten de typische verbindingsvakken van oudsher, zoals vlagseinen, lampseinen en het seinen met een heliograaf, in. Dit laatste is een apparaat om met hulp van spiegels

en het licht van de zon een lichtsignaal in een gekozen richting te sturen. De moderne vakken in de opleiding hadden betrekking op de in 1845 in Nederland ingevoerde elektrische telegrafie, het versturen van berichten (telegrammen) over een grote afstand, en de pas in 1881 ingezette telefonie: leggen van de veldkabel, de blanke kabel en de grondkabel, lijntelegrafie, het gebruiken van diverse soorten centrales en telefoonapparatuur. Naast al deze vakken kreeg Bram onderricht in het seinen en opnemen tot twaalf woorden, elektrotechniek, vertielferen en administratie (berichtenkantoor procedures). Ook kreeg hij specifieke vakken om zich te bekwamen als kaderlid en kreeg hij onderwijs in pioniervakken (onder andere bouw- en installatietechniek).

Een zeer speciale cursus in het onderwijsaanbod was de draadloze telegrafie of radiotelegrafie. Telegrafie via veldtelefoons was nogal kwetsbaar doordat fysieke kabels moesten worden gelegd van veldpost naar veldpost. De legerleiding heeft dit al eerder onderkend door in 1906 te investeren in enkele “draadloze karrestations”. Het jaar erop kwamen de eerste draagbare radiostations met een bereik van tussen de dertig en vijftig kilometer.²⁵

De eerste apparaten hadden een lange antennendraad die men met behulp van een vlieger of luchtballon richtte. Een soldaat zorgde voor elektrische energie door, gezeten op een fietsframe, al trapend een met een riem aan een stroomdynamo bevestigd vliegwiel in beweging te zetten. Het werkte verre van optimaal. Als een geniesoldaat een vlieger opliet, kreeg hij vaak een schok als de telegrafist tegelijkertijd de seinsleutel indrukte. Ook de ballon was gevaarlijk, omdat hij waterstofgas bevatte. Daarnaast was de installatie moeilijk verplaatsbaar. Daarom besloot men in een later stadium om bamboe in te zetten, waarmee lichte en lange antennes konden worden vervaardigd.

In 1910 werden de radiotelegrafen voor de eerste keer ingezet tijdens een oefening om verbinding te houden met de commandant van het veldleger en een divisie. De inzet verliep goed, maar er waren te weinig officieren en te weinig onderofficieren, omdat

deze niet vrijgemaakt konden worden voor een behoorlijke opleiding. Radiotelegrafisten in opleiding werden twee maanden op het radiostation in Scheveningen geplaatst. Slechts weinig rekruten hebben de cursus mogen doorlopen.²⁶

Bram zal waarschijnlijk wel van het radiotelegrafiefenomeen gehoord hebben, maar de kans is klein dat hij de cursus tot radiotelegrafist heeft gevolgd. Later in zijn militaire loopbaan heeft hij daadwerkelijk met draadloze radio's te maken gekregen.²⁷

Na meer dan twee jaar voor koningin en vaderland in dienst te hebben gezeten bereikte Bram zijn eerste grote mijlpaal. Hij deed succesvol examen in de vakken en werd op woensdag 12 april 1911 bevorderd tot korporaal bij het Regiment Genietroepen in Utrecht. De verjaardag van koningin Wilhelmina op 31 augustus van dat jaar was ook een hele bijzondere dag in de carrière van de pas bevorderde jongeman. Hij en zijn dienstmakkers, de korporaals Buys, Scholte en Alkemade, kregen toen de aanstelling tot vaste telegrafist. Ook de sergeant-majoor-tekenaar en tien geniesoldaten eerste klasse werden tot telegrafisten benoemd.²⁸

De pas aangestelde vaste telegrafist Bram maakte deel uit van de vrijwillig dienende manschappen in de telegraafcompagnieën. Naast deze vrijwilligers vulden dienstplichtigen en specialistisch personeel, herkenbaar aan de op de linkermouw gedragen onderscheidingstekens, de vastgestelde vredesorganisatie op de Damlustkazerne op. Als kaderlid verzorgde korporaal Waanders samen met zijn meerderen en collega-korporaals van de telegraafcompagnieën de verschillende verbindingsopleidingen, stelde hij de technische en operationele verbindingvoorschriften vast en organiseerde hij speciale verbindingsoefeningen.

Het “Oude Kamp van Zeist” was het oefenterrein van de genie. Gedurende de zomermaanden van 1911-1914 was Bram hier aanwezig. Hij bivakkeerde op het terrein in één van de vele witte tenten die er stonden opgesteld.

Op een soort terp vlakbij de officiersmess stond “het kanon”. Bij de reveille en het einde van dienst gaf men met dit vuurwapen van

zwaar kaliber een schot af. Bram en zijn kameraden noemden dit wel hun wekker. De wachtcommandant verzorgde het “afvuren” door met een exploder een aangebrachte buskruitlading elektrisch te ontsteken. Een kapitein der fortificatiën wist zich hiervan nog het volgende te herinneren: “In de zomers van 1910 en 1911 zijn we respectievelijk zeven en zes weken gelegerd geweest in ‘het Kamp van Zeist’. Het kampleven vond ik fijn. De taptoe was van een bepaalde romantiek. En niet te vergeten het beroemde kanonschot met de reveille.”²⁹

Figuur 4 Gezicht op enkele rijen tenten in het Kamp van Zeist te Zeist; met op de voorgrond een grote groep militairen. (oude ansichtkaart, 1910-1915, Uitgever W. Kraal, Coll. Utrechts Archief).

Een bekend verhaal uit die tijd gaat over een officier van piket die teleurgesteld was over het feit dat er met dit kanon nooit met scherp werd geschoten. Hij vulde de schietbuis met rotte aardappelen, die na het afvuren over het gehele kamp bestaande uit de witte tenten werden verspreid...

Op woensdag 2 augustus 1911 vierde het hele kamp feest ter gelegenheid van de verjaardag van koningin-moeder Emma. De bewuste woensdag was een zonnige zomerdag met een drukke agenda. Om zes uur 's ochtends vond zoals normaal iedere dag de reveille plaats. In plaats van door het kanon te worden gewekt, werden korporaal Waanders en de overige mannen wakker gemaakt door de gezamenlijke tamboers en hoornblazers van de in het kamp gelegde muziekkorpsen. Na de reveille hoorden ze de muzikanten het kamp rondmarcheren en hun instrumenten bespelen met als doel om eenieder bij zijn ontwaken in een vrolijke stemming te brengen. Na het ontbijt mochten de mannen aantreden in sporttenu. Van negen tot tien uur speelden ze een voetbalwedstrijdje. Na twee uurtjes rust vond op het heetst van de dag - het was toen bijna 26 graden Celsius - de grote parade plaats door de kamperende troepen. Na de lunch om kwart voor twee verzamelden de mannen zich en werden de deelnemers aan de wedstrijden opgesteld. Korporaal Bram Waanders en de overige deelnemers deden fanatiek mee aan matches die uiteenvielen in:

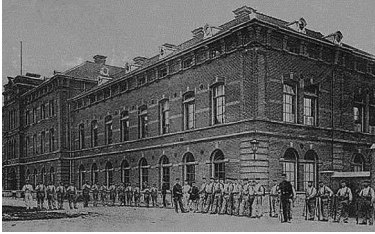
- tonsteken waaraan vijftien prijzen waren verbonden;
- hinderniswedstrijd met acht prijzen;
- estafetteloop met vier prijzen;
- bivakkookwedstrijd met vier prijzen;
- kruiwagenwedstrijd met acht prijzen;
- touwtrekken met vier prijzen;
- slegslaan met acht prijzen;³⁰
- graafwedstrijd met acht prijzen.

Op het feestterrein luisterden muzikanten de wedstrijden op met vrolijke deuntjes. Na het avondeten vond van zeven tot half negen een concert plaats, gegeven door het muziekkorps van het Regiment Genietroepen, afgewisseld door voordrachten. De dag eindigde na het concert om half negen met een bioscoopvoorstelling van een "stomme" film en tot slot om tien uur was er schitterend

vuurwerk. Bram en zijn makkers gingen moe maar voldaan terug naar hun tenten.

Buiten de hoogtepunten, de feesten ter ere van de verjaardagen van koningin-moeder Emma (2 augustus) en koningin Wilhelmina (31 augustus), kregen de mannen gewone en soms grootscheepse oefendiensten. De uitgestrekte heide bij het kampement leende zich bij uitstek voor deze diensten. De militaire oefeningen bestonden vooral uit het aanleggen van veldversterkingen, loopgraven, verdedigingswerken en versperringen; werkzaamheden uitgevoerd door de sappeurs en mineurs, die het merendeel van de genie vormden. Naast het opbouwen deden de genisten ook oefeningen in het vernielen van dit soort werken. De explosieven hiervoor sloeg men op in het zogenoemde kruithuisje. Dit was een houten gebouw met aarden wallen eromheen. Deze wallen dienden een eventuele ontploffing te smoren. Bram hield zich niet bezig met het opbouwen en vernielen van militaire bouwsels. Als telegrafist oefende hij met veldtelegraaf en veldtelefoons elders op het terrein. Schietoefeningen vonden voor hem en de overige genisten wel op een gezamenlijke locatie plaats. Op een gedeelte van de Leusderheide naast het kamp had men schietbanen aangelegd voor het vuren met geweren, karabijnen en pistolen. In 1908 waren er vijf, in lengte variërend van 350 tot 700 meter. Bram gebruikte de schietbanen voornamelijk op zaterdagochtend. Dan vonden naast exercities ook de schietoefeningen plaats. Na een inspectieronde was hij de middag en de hele zondag vrij. Als hij verlof kreeg, mocht hij in uniform zelfs naar zijn ouderlijk huis in Deventer vertrekken.

Op zaterdag 26 april 1913 vond opnieuw een mijlpaal voor de ambitieuze jongeling plaats. Bram kreeg op deze bewuste dag zijn bevordering tot sergeant binnen het Regiment Genietroepen. Als korporaal trad hij al eerder toe tot het onderofficierskorps, maar met de rang sergeant kreeg hij een echte verbindingssectie binnen de 2^e veldtelegraafcompagnie aan te voeren.

Militaire Berichten.

Gisteren werden bij de genie uitgereikt de zilver gesp aan adj.-onderofficier Blikkendaal voor 30 jaar, de bronzen gesp aan serg.-majoor Hoek voor 18 jaar, en de bronzen medaille aan serg.-majoor Steijl voor 12 jaar trouwen dienst.

Bij het regiment Genietroepen zijn bevorderd tot sergeant de korporaals A. Waanders en H. Brouwer; tot korporaal de genesoldaten 1e klasse J. H. Obbink en J. Ehling en tot milicien-sergeant de milicien-korporaals B. Stok, J. A. H. Munteenaar en J. A. Morren.

Figuur 5 Damlustkazerne 1903-1908 in Utrecht (onderdeel prentbriefkaart, Coll. Utrechts Archief) en de militaire berichtgeving over de bevordering van o.a. A. Waanders (Het Centrum, 30-4-1913).

Zo trots als een pauw naaide hij de onderscheidingstekens die bij zijn nieuwe rang hoorden, chevrons met goudgalon van tien millimeter breed, op de beide mouwen van zijn gloednieuwe uniformjasje. Nog niet zolang geleden had hij een nieuw uniform gekregen. In de jaren voor 1914 gingen vele legers in Europa over tot de instelling van een nieuw, voor die tijd meer praktisch veldtenu. Het was onder meer grauwgrijs of kaki van kleur. Ook de Nederlandse landmacht volgde deze trend en voerde een soortgelijk tennue in. Als genist kreeg Bram een Nassau blauwe kraag en biezen als extraatje op zijn tuniek aangebracht. Daarnaast kreeg hij als onderofficier een pet met een helmteken en een veldmuts met hetzelfde teken. Hij moest de zwartleren patroontas voor het lichaam dragen. Zijn persoonlijke wapen was een karabijn, model 1895 nr. 3.

Niet lang na zijn bevordering wijzigde de vredesorganisatie van het regiment. De reorganisatie van de telegraafafdeling, effectief per 6 mei 1913, hield alleen een wijziging van de nummers in. De 2^e veldtelegraafcompagnie werd de 1^e compagnie en de 1^e vestingtelegraafcompagnie werd de 2^e. Vanaf toen behoorde al het personeel voor de veldtelegraafdienst tot de 1^e compagnie. De groep militairen die bij mobilisatie ingedeeld werd bij de staf van de militaire telegraafdienst, de vestingtelegraafdienst en de telefoondienst voor de kustwacht ging, naast de vaste bezetting, deel uitmaken van de 2^e compagnie. Na deze reorganisatie nam de pas tot serge-

ant bevorderde Bram Waanders plaats in de 1^e veldtelegraafcompagnie. Het was de eerste reorganisatie die hij meemaakte en de laatste die plaatsvond op de Damlustkazerne.

Figuur 6 Gezicht op de voorgevel van het wachtgebouw links van de hoofdingang van de Kromhoutkazerne (Prins Hendriklaan 75) te Utrecht. (oude ansichtkaart, 1913-1918, Coll. Utrechts Archief).

Toen Bram aan het begin van zijn carrière tekende voor het Korps Genietroepen stond het al vast dat het korps op termijn ging verhuizen van de Damlustkazerne naar een nieuwe kazerne. Eind 1908 had men al ongeveer zeven hectare grond gekocht voor de bouw van een geheel nieuw onderkomen. Dit terrein was voorheen een oude boomgaard die tussen de reduit en de gedekte gemeenschapsweg lag. Twee jaar later kwam het grondwerk van de nieuwe kazerne gereed en in september 1913 werd deze officieel geopend.

Het complex was voor die tijd heel modern en was ontworpen door de kapitein der genie Jacobus Post van der Steur. In plaats van de bekende grote legeringsgebouwen had de architect hier meerdere kleinere gebouwen laten optrekken. Hij noemde dit ook wel het

paviljoensysteem. De uiteindelijk opgeleverde kazerne kreeg de naam van luitenant-generaal van de genie Joachim Hendrik Kromhout (1835-1897).

In september 1913 trok Bram Waanders, de kersverse sergeant, in de Kromhoutkazerne. Voor hem en zijn makkers moest hun nieuwe onderkomen gevoeld hebben als een enorme verbetering. Er kon namelijk niets goeds worden verteld over de legering in de Damlustkazerne, een voormalig locomotiefwerkplaats. Een jonge genieofficier uit Brams tijd meldde dat de Damlustkazerne oud en rot was en dát voor een onderdeel dat zelf kazernes bouwde.

Naast de sterke verbetering die de mannen ervoeren, bestond er ook één nadeel: het complex lag in tegenstelling tot de Damlust aan de rand van Utrecht, waardoor men in het weekend verder moest lopen voor het nodige amusement in het centrum. Voor Bram bleek dit geen nadeel te zijn. Integendeel zelfs, hij vond zijn vertier in de buurt van de kazerne...

Vrouw met een verleden

Op dinsdag 13 januari 1914 tekende de jonge sergeant nog eens voor een jaar bij en kreeg daarvoor f 30,- aan handgeld. Hij leerde in de periode rond deze datum de Utrechtse Johanna Renes kennen, die precies een week eerder 22 jaar was geworden. Het is daarom goed voor te stellen dat de beide jongelieden zich in een opgetogen stemming bevonden.

We kunnen ons Bram indenken als een goed uitziende jongeman, strak in zijn beste uniform en Johanna met haar zondagse kleding aan: een japon met een hoge taille, een strompelrok en een tunica. De japon had een lage V-hals. Onder haar japon droeg ze laag uitgesneden schoentjes met halfhoge hakken of knooplaarsjes die toen nog vaak voorkwamen. Haar haar had ze losjes opgestoken. Misschien ontmoette het aantrekkelijke stel elkaar wel op een party. Het enige feest dat in de bewuste periode in de Utrechtse Courant werd genoemd is het jaarfeest van de muziekvereniging

“Oudwijk”. Dit vond plaats in café-restaurant “Buitenlust” aan de Maliebaan, waar in 1883 de Eerste Nederlandse Velocipedistenbond (later ANWB) werd opgericht. Het café-restaurant stond ook bekend als favoriete uitgaansgelegenheid voor militair kader.

Zowel Bram als Johanna hielden van muziek. Naast het spelen van muziekstukken vonden ook komische voordrachten op het jaarfeest plaats, iets waarmee Bram zich in zijn latere leven ook ging bezighouden. Het feest werd afgesloten met een bal.

We zijn er niet zeker van dat het jaarfeest de ontmoetingsplek van de twee jong geliefden was. Feit is wel dat Bram in de periode waarin het feest werd gehouden Johanna zwanger maakte.

Johanna is de jongste dochter uit het zwaar getroffen gezin van Nicolaas Renes en Josina van Loenen. Van de in totaal veertien kinderen die het telde overleed de helft zeer jong. Dit is meer dan twee keer zoveel als de gemiddelde kindersterfte die omstreeks 1890 in Utrecht is gemeten. In het gezin waarin vader Nicolaas opgroeide was het zelfs nog dramatischer: daar overleden acht van de twaalf kinderen op zeer jonge leeftijd.³¹

Waardoor er in de familie Renes zoveel kinderen stierven is niet duidelijk. Misschien was het een combinatie van factoren: verkeerde genen, de onhygiënische toestanden (net zoals we bijvoorbeeld eerder in Deventer beschreven met cholera, tyfus of mazelen tot gevolg) en de eventuele armoede van het gezin. Vader was lid van de Nederlands Hervormde kerk, maar heeft gedurende zijn leven geen beroep gedaan op de diaconie, wat maakt dat het onwaarschijnlijk is dat de familie arm was.³²

Vader Nicolaas had een interessant beroep. Hij was palfrenier (koetsbediende) en later koetsier. Hij kende de wegen in Utrecht goed. Hij werkte bij Willem van der Lee op de Mariaplaats. Van der Lee bouwde in 1883 een nieuwe stal met koetshuis naast de boterhal. Van der Lee was een begrip in Utrecht. Hij reed veel voor artsen en hotels. De Utrechtse Trammaschappij (UTM) had in eerste instantie zelfs een contract met Van der Lee voor de levering van trekkracht. Later ontstonden er problemen met de leveringen.

Uiteindelijk besloot de UTM na einde van het contract alles in eigen beheer te doen.

Drie van zijn zonen volgden Nicolaas op als koetsier, onder wie zoon Willem. Willem werkte bij Van der Lee totdat deze in 1919 zijn stalhouderij moest sluiten vanwege de toegenomen concurrentie van de elektrische tram en de opmars van de auto.

Johanna had geen gemakkelijke jeugd. We weten niet wat het effect van de te jong gestorven kinderen was op de geestelijke en lichamelijke gesteldheid van haar ouders, maar in ieder geval verloor ze op dertienjarige leeftijd haar vader. Haar oudste drie broers en enige zus waren al getrouwd en het huis uit en haar jongste broer zat in militaire dienst.

Kort na haar vaders overlijden verhuisde zij met haar moeder naar een goedkopere bovenwoning op Hagelstraat 14. Johanna verkocht in een winkel het breiwerk van haar moeder. Het breien bracht zo'n *f* 0,70 per week in het laatje. Hiernaast moest het tweetal het met een uitkering van het Rijk van *f* 3,15 doen om de huur van *f* 2,-, de bijkomende kosten en voor het levensonderhoud te kunnen betalen. Desondanks raakten moeder en dochter financieel aan de grond. De diaconie van de Hervormde Kerk heeft nog eens drie maal binnen een jaar tijd moeten bijspringen met een buitengewone toelage van *f* 15,- om Johanna en haar moeder het hoofd boven water te laten houden.³³

Nog geen jaar nadat haar vader was overleden sloeg het noodlot voor Johanna opnieuw toe door het plotselinge overlijden van haar moeder. Johanna werd hierdoor wees. Omdat ze nog minderjarig was, “ontfermde” de diaconie zich over haar. Zij plaatste het jonge tienermeisje uit huis en doneerde *f* 10,- aan het weeshuis waar ze op dat moment terecht kon.

Het tehuis dat Johanna wilde opnemen heette de Martha-Stichting. In 1883 werd deze stichting al opgericht aanvankelijk voor “onverzorgde kinderen”. Door grote groei en het verleggen van de Rijn had zij in 1895 de buitenplaats Rijnstroom aan de Lage Zijde onder Aarlanderveen aangekocht.

Op maandag 6 augustus 1906 arriveerde Johanna bij het gesticht. Ze zag een buitenplaats waarvan de gebouwen in klassieke stijl omarmd werden door weelderig groen. Op het terrein van de nabijgelegen boerderij was het druk: timmerlieden en metselaars die aan de in aanbouw zijnde bijgebouwen werkten.

Enkele jaren eerder besloot de directie van de stichting dat er moest worden uitgebreid. De huidige gebouwen barsten uit hun voegen en konden de bijna duizend kinderen niet meer aan. Na de invoering van de kindervetten van 1905 kreeg men goedkeuring voor het opnemen van voogdijkinderen, zodat men niet alleen meer afhankelijk was van giften maar ook rijkssubsidie ontving. Hierdoor nam nog meer de noodzaak aan extra ruimte toe en werd de boerderij Arce Noë met twintig hectare grond gekocht, nog wel gefinancierd met giften, legaten en oproepen in het maandblad "Onze kinderen". Vlak voordat Johanna aankwam, was men met de bouw begonnen.

Eenmaal in het voormalige buiten aangekomen kreeg de jongedame een plek in het gebouw achter het landhuis, het zogeheten moederhuis met een bewaarschool en een slaapzaal voor de meisjes. In het hoofdgebouw had de directeur de bovenverdieping ingedeeld als slaapzaal voor de jongens en als kleermakerij. Zelf woonde hij op de benedenverdieping.

De kinderen droegen geen gestichtskleding. Johanna droeg dus haar eigen kleding. Donateurs schonken vervangende of aanvullende kleding. Een kleermaker op het gesticht vermaakte deze vaak gebruikte kleding. Het liefst kreeg de gestichtsgemeente schoenen in plaats van klompen, omdat dat scheelde in het stoppen van sokken.

Johanna kwam al vrij snel in aanraking met het dagelijkse ritme van het gestichtsleven. De dag begon met het wekken van de kinderen om vijf à half zes uur. Na het aankleden had ieder een taak binnen of buiten. Om acht uur was er bijbelbespreking in de grote zaal, daarna was er ontbijt. De school begon om negen uur. 's Avonds waren er leeslessen, repetities van zangkoor, muziekkorps en gymnastiek. Woensdagavond werd catechisatie gegeven. Op

zondag gingen Johanna en de andere oudere kinderen naar de kerk. De kleintjes hadden zondagsschool op het terrein of in het dorp. Op zondagmiddag mocht er gespeeld en gewandeld worden. 's Avonds was er “zangstond” en las men voor uit een bekend werk. Ten tijde dat Johanna in het tehuis werd opgenomen zwaaide als directeur de evangelist en voormalig onderwijzer Cornelis Geel er de scepter. Geel was een stimulator en promotor voor de stichting. Hij deed veel moeite om donaties binnen te halen. Ook promotiemiddelen zoals het zangkoor “Euphonia”, de gymnastiekvereniging “Sparta”, een muziekkorps en het eigen blad “Onze kinderen” zette hij in de “strijd” om donoren te werven. Het muziekkorps en zangkoor traden regelmatig op. Zij waren ook welkom bij feestavonden van christelijke verenigingen en het jaarfeest dat Geel organiseerde voor de donateurs.

Toch waren er de nodige controverses. Geel heeft de omschakeling naar de kindervetten van 1905 geestelijk niet kunnen verwerken. Hij vreesde dat essentiële kenmerken van Inwendige Zending verloren zouden gaan. De voormalig onderwijzer is zich blijven verzetten tegen de kindervetten, omdat in de burgerlijke kindervet met de onaantastbaarheid van het gezag van ouders werd gebroken en in de kindervet en de kinderbeginselenwet de mogelijkheid geopend werd voogdijkinderen met steun van de overheid in particuliere instellingen te plaatsen. Hij wilde wel voogdij, maar dan van een diaconie, *“opdat het de kerk niet te gemakkelijk gemaakt zou worden, haar roeping te vervullen”*.

Geel heeft het niet meer beleefd dat de Martha-Stichting een vaste relatie aanknoopte met de Vereniging Kinderzorg te Rotterdam, waardoor blijvende toeloop van kinderen en subsidies verzekerd waren. Hij overleed op 5 juni 1907. Zes van zijn eigen kinderen waren hem voorgedaan in de dood.

Een professionelere aanpak begon met dominee Anton Wouter Voors, een predikant uit Wolvega die Geel opvolgde. Maar bij zijn intrede beloofde Voors te blijven werken in de geest van de pioniers, met alleen op God vertrouwend. Hij verklaarde dat zijn

vrouw en hijzelf weeskinderen waren geweest en hij nu begreep “*waarom de Heere mij op dien weg geleid heeft*”.

Het was onder ds. Voors dat Johanna, op ruim zestienjarige leeftijd en na twee jaar bij de Martha-Stichting te hebben gezeten, werd uitbesteed aan het tehuis in het Betuwse Zetten. Een duidelijke reden waarom ze naar Zetten toe moest is niet bekend. Wel weten we dat de Martha-Stichting en de stichting in Zetten een nauwe band met elkaar onderhielden en dat er wel meer meisjes werden uitbesteed van de één naar de ander.

Figuur 7 Het huis Bethel van de Heldringstichting (ansichtkaart uit ongeveer 1904, fotograaf onbekend).

Op woensdag 12 augustus 1908 arriveerde Johanna in het dorpje in de Gelderse gemeente Valburg. Zij kreeg een tweejarige opleiding en vorming bij één van de meisjestehuizen van de Ottho Gerhard Heldringstichting.

De president-directeur van de stichting ten tijde dat Johanna haar intrek nam was ds. Hendrik Pierson, de broer van zowel de latere minister-president Nicolaas als van dominee en historicus Allard. Pierson was de opvolger van Ottho Gerhard Heldring (1804-1876).

Heldring was als leidend figuur van het maatschappelijk Réveil in 1847 de grondlegger van de Heldringgestichten.³⁴

De gestichten bestonden uit Steenbeek (1848), Talitha Kumi (1857), Bethel (1861) en het Magdalenahuis (1882). Meisjes die in het Magdalenahuis verbleven, waren vaak ongehuwde moeders. Steenbeek was een opvang voor meerderjarige prostituees die een nieuw leven wilden beginnen, terwijl Talitha Kumi een opvang was voor verwaarloosde meisjes tot vijftien jaar. Bethel was een tehuis tussen Steenbeek en Talitha Kumi in en herbergde verwaarloosde en verweesde meisjes van boven de vijftien jaar. Bethel, dat “huis Gods” betekent, lijkt dus meer geschikt voor Johanna dan de andere tehuizen van de stichting.

Het jaar 1908 begon Bethel met 47 kinderen. Gedurende het jaar kwamen inclusief Johanna 36 nieuwe kinderen en verlieten 32 het huis. Voogdijkinderen, waaronder Johanna, maakten een substantieel deel uit van deze cijfers. Volgens het gesticht zaten er veel moeilijke karakters bij. De meesten zijn opgegroeid in omstandigheden van zonde en ellende en waren niet gewend aan orde, reinheid en netheid en bovendien had het ze ontbroken aan vaste leiding. Bethel kenschetste men daarom als een opvoedingsinstelling.

De belangrijkste oorzaak van de moeilijkheden waardoor Johanna op Bethel kwam lag volgens de Heldringstichting aan het gebrek aan arbeid en in het verlengde ervan de afwezigheid van orde en regelmaat. Daarom moest haar naast de godsdienstige opvoeding ook de “*oer-Hollandse zucht en liefde voor het huiselijke*” aangekweekt worden. Dat betekende dat zij alle kneepjes van het huishoudelijke werk moest beheersen: op de hand wassen, naaien van alle kleding en linnengoed, koeien melken, matrassen vullen, groenten kweken, appels drogen, matten maken en natuurlijk ook veel boenen, dweilen en schrobben.³⁵

Boen-, dweil- en schrobwerk was er genoeg in het grote huis: trappen, gangen, de vertrekken van de inwonende directrice en juffrouwen, keuken, naaikamer en washuis. De trappen waren zo gladgewreven dat men zich aan de leuning moest vasthouden om niet uit

te glijden en een lelijke val te maken. Properheid, reinheid, orde en tucht stonden hoog in het vaandel in de oorlog tegen maatschappelijke wanorde, duisternis en onreinheid.

De medewerkers van Bethel trainden de meisjes voor een toekomstige werkkring als dienstbode of huisvrouw. Het personeel bestond uit acht juffrouwen (één per zeven of acht meisjes) en een directrice. Ten tijde dat Johanna in het huis kwam was deze laatste mejuffrouw Elisabeth Sophie van Gheel Gildemeester, bijgestaan door haar rechterhand Louise Theodora Strunck (juffrouw Dora). Directrice Van Gheel Gildemeester groeide op als fabrikantsdochter in Breda en verkeerde in de betere burgerkringen. Zij wist “hoe het hoorde”. Juf Dora had een warme en innemende persoonlijkheid die het goed voor de meisjes meende. Zij wist met tact en groot overwicht veel bij ze te bereiken. Veel van de “verpleegden” getuigden later dat ze de kunst van het opvoeden van haar hebben geleerd.

De eerste drie maanden van haar verblijf op Bethel kreeg Johanna los werk te doen. Ze moest aardappels schillen, werk uitvoeren in de wasserij of op de naaikamer of zelfs de kerk schoonhouden. Na drie maanden kreeg ze een postje binnen het huis belast met een geheel eigen taak. De postjes waren verdeeld in gewone en hoge. De gewone betroffen het onderhoud van de kamers van de juffrouwen en van de meisjes en de gangen. De hoge postjes bestonden uit het schoonhouden van de zijkamertjes (directrice), de postjes voor binnenmeisje en meisje voor de keuken, naaikamer en badkamer, vouwen en strijken van de was.

De verdeling van de postjes vond op maandagochtend plaats door mejuffrouw van Gheel Gildemeester, wat natuurlijk bij Johanna en haar medeverpleegden de nodige spanning met zich meebracht. Wie ontvangt een gewone en wie een hoge post waren dan de grote vragen. Natuurlijk zal dit hebben samengehangen met de beoordeling van het gedrag van de meisjes.

Aanvankelijk kreeg Johanna 's ochtends les in de naaikamer, maar eenmaal meer ervaren in de instelling moest ze in het gewone ritme meedoen. Iedere ochtend was het een bedrijvigheid van belang met